

KOVÁCS SÁNDOR

A BALATON-FELVIDÉK TEMPLOMROMJAI CHOLNOKY JENŐ MUNKÁSSÁGÁBAN

Írásunk adatbázisa Cholnoky Jenő geográfusnak a könyvein, cikkein túl elsősorban az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban található festményei, rajzai, részben a Nemzeti Múzeumban lévő fotói. Az ezek köréből választott alkotások témáinak földrajzi kerete a Balaton-felvidék, tehát a Nagyvázsony-Veszprém törésvonaltól délre a tóig húzódó terület.⁽¹⁾

Cholnoky Jenő (1870–1950) Veszprém szülötteként már gyerekkorában megszerette a Balatont. Egy ideig Cholnoky édesapjának is volt nyaralója Balatonarácson (Szőlőkalja 20.), de ezt anyagi okokból, édesapja 1900. évi anyagi tönkremenése miatt eladni kényszerültek (Cholnoky Jenő nagybátyja vette át.). Cholnoky már budapesti egyetemi adjunktusi éveiben is sokat dolgozott Lóczy Lajos mellett a Balaton kutatásán. Gyakran vendégeskedett Lóczy csopaki nyaralójában. (Lóczy L. u. 9.) Cholnoky pár év a budapesti tudományegyetemen töltött földrajz tanszéki adjunktusi munka után 1905-től a kolozsvári egyetem földrajz tanszékét vezette. Kolozsvárról az 1919. évben a román hatóságok kiutasították, s ekkor ismét Budapestre költözött. 1921-től egyetemi tanszékvezetői pályáját itt folytatta. Ez időtől járt le rendszeresen – ha nem utazott külföldre – a Balatonra, ahol szívesen töltötte idejét művészi képek festésével, fotózással, kirándulással.

1921 és 1924 között Cholnoky többnyire Révfülöpön szállt meg (a Hegyi-féle, Ottaváné-féle, Tervej és Csillag villákban). Innen kiindulva gyakran tanulmányozta a közeli Káli-medence látványosságait. Gyakran átjárt Balatonszepezdre, ahol baráti kapcsolatot ápolt Sebestyén Gyula néprajztudóssal. Naplója tanúsága szerint 1925-től áttette nyári tartózkodási helyét a tó keleti részére, ahol többnyire a füredi Opravill panzióban nyaralt, de néha másutt is, így pl. 1933-ban Kenesén.⁽²⁾

Cholnoky Jenő földrajzprofesszor méltán tekinthető festőművésznek is. Múzeumunkban őrzött mintegy száz – többnyire akvarell technikával készült – festménye tanúsága szerint budapesti egyetemi tanári korszakától váltak ecsetje témáivá a balatoni tájak (Péter-hegy, Tamás-hegy, Siskevölgy, Koloska-völgy, Kéki-völgy, Tihany stb.) és a középkori romok.⁽³⁾

Balatonarács (Cholnoky Jenő akvarellje, 1938.)

Kedvelt technikája az akvarell volt, de készített olajfestményeket is. Járt a Képzőművészeti Társulatba, sőt 1921-től választmányi tagjuk volt, tehát művészkörökben elfogadták. Vele született tehetségét az alsóbb iskolák után a Műegyetemen fejlesztette tovább, ahol követelmény volt a rajzkészség és több művésztanár (Rauscher Károly, Hány Gyula) tevékenykedett. Festményeit, rajzait, később felhasználta szemléltetésre az oktatásban, könyveiben.⁽⁴⁾

Cholnoky Jenő a műemlékvédelem egyik korai apostolának is tekinthető, mivel a természetvédelem mellett szívügyének tekintette az épített értékek védelmét is. Fogékony volt a kultúrtörténeti emlékek iránt, ami rávilágít sokoldalú, színes egyéniségére és hazafias érzésvilágára. Ezek megörökítése nála nem csak esztétikai örömforrás volt, hanem szolgálni kívánta a műemlékvédelem ügyét is.

Ezt bizonyítják önéletrajzának alábbi mondatai: „Sajnálattal láttam mindig, hogy a Balaton körül a templomok, várromok mennyire el vannak hanyagolva! Különösen sajnáltam a tihanyi Barátlakásokat! Amikor a Természetvédelmi Tanács elnöke lettem, azonnal hozzáláttam a Balaton-vidék védelmének megszervezéséhez s mivel erre a törvény módot ad, a tó körül búslakodó 40-50 templomromot is védelmembe vettem. Hiszen ezek minden okmányonál fényesebben igazolják, hogy az Árpádházi királyok idejében a Balaton körül sűrű és magas műveltségű nép lakott, amely tudott kis,

háromhajós, román bazilikákat is építeni, sőt azokat falfestményekkel is fel tudta díszíteni.”⁽⁵⁾

A tanuló diákok hazafias nevelésének egyik hatékony eszközét is látta az Árpád-kori pompás építmények népszerűsítésében, miként egyik cikkében írja: „Ezt kellene a gyerekeknek alaposan tanítani, hogy nemzeti öntudatukat fejlesszük. Nem a trónvillongásokat, nem a háborúkat, hanem a műveltség jellemzését kell tanítanunk.”⁽⁶⁾

Balatonarács (Chohnoky Jenő akvarellje, 1944.)

Az elismert tudós nemcsak kedvtelésből űzött festegetéssel, fotózással, hanem befolyását felhasználva, különböző szervezetekben is próbálta segíteni a régi romok megvédését. Ehhez a Természetvédelmi Tanácson kívül felhasználta a más bizottságokban betöltött pozícióit (Balatoni Társaság alelnöki, Balatoni Szövetség alelnöki, az MFT Balaton Bizottságának alelnöki tisztét).⁽⁷⁾

Tollával a sajtóban is próbálta szolgálni ezt a nemes ügyet. 1942-től Chohnoky szerkesztette a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottságának hivatalos folyóiratát, Balatoni Szemlét. Ebben és más folyóiratokban (Balaton, Turisták Lapja, Ifjúság és Élet) is írt a Balatonról, és gyakran emelt szót a régi építészeti emlékek védelmében. Nemzeti büszkeség érzése abból fakadt a templomromokkal kapcsolatban, hogy miként írta: „mindegyik egy-egy nagyszerű bizonyítéka hazánk Árpád-kori magas műveltségének.”⁽⁸⁾

Chohnoky Jenő nemcsak cikkeiben, hanem könyveiben is szót emelt a romok védelmében, és ennek érdekében közölte az ezekről készített festményeit és fényképeit. Fényképeket találunk a *Balaton* című könyvében az aszófői romról, az ecséri romról stb. Felhasználta id. Lóczy Lajos hasonló témájú felvételeit pl. Mára falu (Balatonfüzfő) templomromjáról. Ebben a könyvében közölte le saját akvarelljéről készült felvételét a tihanyi barát-

cellák első csoportjáról. A *Hazánk és népünk egy ezredéven át* című könyvében is lekötölte a tihanyi barátcellákról készült vízfestményeit.

Szívós küzdelmének köszönhetően az Országos Természetvédelmi Tanács elérte, hogy a a középkori romokat 1943-tól a Balatoni Intéző Bizottság is pártfogásába vegye és vállalkozzon rá, hogy évente egyet-egyét rendbe hoz.⁽⁹⁾

Sajnos a második világháború, az ország romokból való újjáépítésének sürgetőbb igénye illetve a bekövetkező politikai felfordulás a szép tervet hosszú időre elodázta. A kezdeményező a templomromok restaurálását 1950-ben bekövetkezett halála miatt nem érthette meg. A BIB-et 1947-ben meg is szüntették és csak 10 év múlva alakult újjá.⁽¹⁰⁾

Így a műemlékvédő munkálatokra általában az 1950-es évek vége felé, az 1960-as években, majd az 1990-es rendszerváltozás után került sor.

Chohnoky 1942-ben javasolta az Országos Természetvédelmi Tanácsnak, hogy terjessze elő a földművelésügyi miniszternek a Tihanyi-félsziget nemzeti parkká nyilvánítását, amelynek indokai között a természeti értékeken kívül a történelmi emlékeket (három itteni templomromot, barátlakásokat) is említette.⁽¹¹⁾

Erre azonban még néhány évtizedet várni kellett. Mindössze az apáti templomromot állították helyre, a tihanyi barátcelláknál ásatni kezdtek, az aszófői templomrom restaurálási tervei elkészültek, de a háború miatt a munkák folytatásával leálltak.⁽¹²⁾

A Tihanyi Tájvédelmi Körzet – mint az országban első ilyen – csak 1952-ben jött létre, amely részévé vált az 1997-ben létesített Balaton-felvidéki Nemzeti Parknak. Itt jött létre 1984-ben az ország első tanösvénye, a Lóczy Lajos tanösvény, amely a barátcellákhoz vezet⁽¹³⁾

A kora-középkori magyar templomromok történelmi jelentősége valóban óriási. Tudvalevő, hogy az Árpád-házi királyok idejében Szent István király idején először tíz falu, majd minden falu épített templomot. Romjaik tanúskodnak a Balaton környék jóval sűrűbb településhálózatáról, a magyar építőművészet magas színvonaláról, a külföldi minták hatásáról és a török hódoltságkori pusztításról. Az Árpád-kori templomok nagy száma egyben a birtokosok gazdagsága és erős keresztény hite bizonyítékai. Felépítésüket segítette a környék építőköben, homokköben, mészköben, dolomitban, bazaltban való gazdagsága is.

A Cholnoky által is szakirodalomba emelt romokról korábban részletes leírást adott Békefi Remig és Darnay-Dornay Béla.⁽¹⁴⁾

El kell ismernünk, hogy a romosodáshoz nemcsak a török, hanem a későbbi korok kultúrátlansága, kapzsisága és közönye is hozzájárult. Voltak azonban a romok iránt pozitív viszonyulást mutató emberi magatartások, egyéni mecánások is, akiket Cholnoky is követendő példaként emelt ki írásaiban. Ilyen volt például Sebestyén Gyula romvédő tevékenysége Révfülöpon.⁽¹⁵⁾

Művészeti szempontból stílusukat tekintve ezek a falusi templomok a legrégebbi középkori, román stílusú építményeink, ezért még romjaikban is különleges értéket képviselnek. A templomromok közös vonásai: keletelt irány, longitudinális térképezés, félköríves tölcserbélletes ablakok, ikerablakok, többnyire egy hajó, (bár három hajós bazilikális forma is akad), egyenes vagy félkörű szentélyzáródás, a szentélyek sík vagy donga illetve román boltozata (két donga keresztezése).⁽¹⁶⁾

A festmények, rajzok, fotók megmentése, megőrzése és múzeumi kezelésbe kerülése a Magyar Földrajzi Múzeumot alapító Balázs Dénes és az adományozó Cholnoky család érdeme.

A Balaton látképe a füredi hegyekről (Cholnoky Jenő akverellje)

A Magyar Földrajzi Múzeumban a Cholnoky által számszerűen említett, de nem konkretizált 42 templom- és kolostorrom illetve 10 várrom közül általa megmintázva festményként vagy rajzként 10 darab van.

1. Mámái templomrom festménye. (Balatonfüzfő) (Jókai u. 37.) Máma falut még Szent István ajándékozta a veszprémi görög apácának. A 13. században épült román stílusú templomát Szent László tiszteletére szentelték. A falu a török korban elpusztult, de újrateremték. A templom hajója téglalap alakú. Majdnem eredeti magasságban állnak a szentély falai és a diadalív. A szentély keskenyebb a hajónál és dongaboltozatú. A kettő között félkör-

íves diadalív van. Tornya nincs. Déli bejárata volt. Cholnoky 1936-ban, majd 1942-ben is lefestette a romot. (akvarell) Fotót is készített róla 1930-ban, ami a Magyar Nemzeti Múzeum Fotótárában található. A fotót publikálta mai fotóval párhuzamba állítva Molnár (2007.) *1964-ben restaurálták. Ekkor szentélye fölé védőtetőt helyeztek.*⁽¹⁷⁾

A mámai templomrom Füzfő fölött (Cholnoky Jenő akvarellje, 1942.)

2. Aszófői (kövesdi) templomrom festménye.

A rom az aszófői vasútállomás melletti kis erdőben rejtőzködik. Terméskőből épült 13. századi, keletelt, téglalap alakú hajóval rendelkező későromán stílusú templom, amelynek apszisa elpusztult. Bejárata csúcsíves. Párkányszalagja részben megmaradt. A homlokzat ívsoros párkánya mutatja, hogy a 13. században, de már ún. átmeneti stílusban épült. Homlokfalán Cholnoky még Szent Kristófot ábrázoló freskó nyomait látta. Szentélye kimondottan gót. Cholnoky egyik festménye erről a romról birtokunkban van. *1942-ben és 1958-ban restaurálták. Faragott kő szentségtartóját a tihanyi kolostor múzeumának lapidáriuma őrzi.*⁽¹⁸⁾

Aszófő. Templomrom a réten (Cholnoky Jenő akvarellje, 1936.)

3. Cholnokynak múzeumunkban négy tihanyi barátlakás témájú akvarellje található 1930-ból és 1933-ból.

A tihanyi barátcellák kiemelt helyet foglaltak el Cholnoky műemlékvédő tevékenységében. A mai történelmi vélemény az, hogy I. Endre (1046-1060) idejében a felesége, Jaroszláv kijevi nagyfejedelem lánya, Anasztázia révén ideérkező görög-keleti szerzetesek telepedtek az Óvár meredek nyugati oldalára. A háborítatlan környezetben négy barlangcsoportot alakítottak ki maguknak a vulkáni bazalttufában. Kettő lakócellácul, a harmadik rektóriumként, ebédlőként, a negyedik templomukul szolgált. Oltárasztalukat is a sziklából vágták ki.

A földrajzprofesszor Rómer Flóris régész 1860-as évekbeli kutatásaira támaszkodott, akinek a cellacsoportokról készített rajzait önéletírásában is közölte, és ő maga is készített a barlanglakásokról mérnöki rajzokat Rómer ezeket a barlangüregeket a Szent Miklósról nevezett görögkeleti perjelség klostorának tartotta.⁽¹⁹⁾

Cholnoky már 1937-ben a *Balaton* című könyvében szorgalmazta a beomlott üregek kiásását, feltárását.

Békefi a remetelakásokról még azt írta, hogy "építkezés szempontjából nincs rajta okulni való." Cholnoky viszont az építész szemével is nézve sok tanulságot talált bennük. Cholnoky a *Hazánk és népünk* című és a *Balaton* című kötetében leközölte a barátcellákról készült festményeit. Ezen kívül számos cikkében különböző lapokban helyezte el a barátcellákról készített fényképeit, alaprajzait, perspektivikus rajzait, sőt vázlatos tömbszelvényeit. Múzeumunk őrzi a barátcellákról készített kézíratos hossz-, keresztmetszeteit és alaprajzait. Cholnoky a barátcellák falán egykori tűzhányóműködést bizonyító vulkáni bombákra utaló nyomokat is megfigyelt.⁽²⁰⁾

A barátcellákhoz már 1913-ban utat alakított ki a Balatoni Szövetség A sziklakolostort Cholnoky szívós harcának köszönhetően a Balatoni Intéző Bizottság 1942-ben részben feltárta, de az üregek egy részét 1952-ben sziklaomlás betemette. 1993-ban állították őket helyre.⁽²¹⁾

4. Az alsódörgicsei ún. boldogasszonydörgicsei (Gernyehegyi) templom festménye

Ezt a templomot értéke alapján a jáki, lébényi, zsámbéki templomok mellé sorolhatjuk. A templomot 1268-ban említi először. A 15. században paplak és melléképületek is kerültek mellé. Szokatlan méreteivel az egyhajós templom festői romja

kiválik a környék többi romja közül. A templom egyenes záródású szentélye valamivel keskenyebb a hajónál. Három emeletes nyugati tornya maradt meg, amely a hajó teljes szélességét elfoglalta. A torony déli fele leomlott. A tornyot két támpillér tartja. Nyugati oldalán egy keskeny félköríves ablak betöréssel, béllet nélkül. Felső részén két ikerablak. Mindegyikben megvan a kis oszlop, sőt az északiban még az oszlopfő rózsa is épek. Bejárat a torony északi oldaláról nyílt. A hajó dongaboltozatos. A torony keleti falán a földszinten, az emeleten is félköríves nyílások vezetnek a hajóba, amelyek közül a középső a legmagasabb.⁽²²⁾ A romot 1938-ban részben restaurálták, majd 1967-68-ban és 1973-ban ismét történt restaurálás rajta.⁽²³⁾

5. Sóstókáli templomrom alaprajza. A Káli-medence pannón turzásaihoz Cholnoky többször is ellátogatott, mert geográfiai szempontból ezek jelentettek számára különleges témát, a szakirodalomban nem találkozott ilyen szépségű deflációs képződményekkel.

Ugyanakkor élénk érdeklődést keltettek benne a Kővágóörs közelében (észak-keleti határában) talált egykori sóstókáli ún. *Pusztaszentegyház* templom romjai is. 1922. augusztus 28-án járt itt, amikor Tibor fiával Révfülöpről Köveskállára átgyalogoltak.

Részlet Cholnoky Jenő XXXVII. számú terepnaplójából

A XIII. században épült egyenes záródású, apszisának keleti oldalán gót ablaknyílású templomnak tornya már nem, csak szentélyének diadalíve és a hajó északi fala áll.⁽²⁴⁾

Mind az északi, mind a déli romokat lerajzolta. Az északi rom talán a parókia lehetett. A déli rom a templomé, amelynek szentélye ablakait is bejelölte rajzán. Precíz mérnöki alaprajzain a méreteket pl. az ablakok magasságát is pontosan feltüntette. A D-vel jelölt ablaknál feltüntette annak gót stílusát is.

6. Kisörsi harangláb festménye. (Kövágóörs) Genthon szerint a harangláb 18. századi. Cholnoky 1923-ban járt a környéken Tibor fiával és naplója augusztus 14-i bejegyzésében írja: „Kisörs emeletes harangtornya is érdekes.” Erről a romról is készített később festményt, amely múzeumunkban található. Nálunk lévő 135-86 jelölésű festménye évszám nélküli, akvarell technikával készült. ⁽²⁵⁾

Az ecséri templomrom (Cholnoky Jenő akvarellje, 1915.)

7. Ecséri templomrom festménye. A barátcellák mellett a másik kiemelt helyet Cholnoky világában az ecséri templomrom foglalta el, ahova több ízben is visszatért. A 12. századi ecsérpusztai templomrom (Révfülöp és Kövágóörs között) a török korban elpusztult Ecsér falu temploma volt. A rét közepén emelkedő háromhajós templom tornya, félkörös szentélye és a főhajó arkádjai is figyelemreméltóak. A szentélye magasabb, mint a hármashajó. Ossárium és sekrestyéje is volt. ⁽²⁶⁾

Cholnoky még ép tornyát látta, de ez később leomlott. Vázlatfüzetében találtunk a romról egy kis vízfestményét 1915. április 10. dátummal. 1922-ben ismét lefestette. Naplója szerint 1924. július 19-én viharban festette le olajtechnikával. (kőkerítésével együtt) A *Balaton* című könyvében három fényképet is publikált a templomromról. Figyelemre méltó, hogy az ecséri rom freskómaradványairól is közölt fotót. Nyugati falán freskómaradványok voltak (Gyermekét tartó Mária). Homlokzati falán

nyomokban még látható volt védőszentjének, Szent Kristófnak a freskója. A *Hazánk és népünk egy ezredéven át* című könyvében az ecséri romról részletes képaláírással közölte le vízfestményét.

1962–63-ban, majd 1999–2000-ben restaurálták a templomromot. Tornya 1936. évi leomlása miatt különösen dokumentumértékűek a templom még épbebb állapotában készült Cholnoky fotók és festmények.

Egy másik, szintén az ecséri templomromot ábrázoló akvarellje múzeumunkban a Kárpát-medence tudományos feltárási kiállítás falán látható. Délkeletről egy kis domb takarásában ábrázolja a romot.

8. Révfülöpi templomrom (vasútállomásnál) Keletelt, egyhajós, dongaboltozatos, egyenes záródású szentélyű. A nyugati és a diadalív fölötti oromfal máig áll. Anyaga terméskő, de a portale vörös homokkőből van. Másik bejárata délről volt. Az 1930-as években Sebestyén Gyula saját költségén igyekezett megmenteni az enyészettől (Cholnoky 1937.) Többször restaurálták, legutóbb 2001-ben. Cholnokynak a romról készült vízfestménye megtalálható vázlatfüzetében 1922. július 11-i dátummal. ⁽²⁷⁾

9. Múzeumunkban található 2 fotója a **nagyvázsonyi pálos kolostor** romjairól Baráti romok 1936. VIII. 30. felirattal. A Kinizsi vár mellett kevésbé ismert ez a rom, ami a magyarországi pálos rend megtelepedésének salföldihez hasonló másik, Balatonhoz közeli bizonyossága. 1483-ban alapította Kinizsi Pál. Szent Mihály nevű temploma északi és keleti falai, szentélye szép csúcsíves részletekkel ma is áll. ⁽²⁸⁾

Pálos kolostor rom Nagyvázsonyban, 1936. augusztus 30., Cholnoky Jenő felvétele

10. Néhány **Balatonfüred környéki Cholnoky fotóról** külön szólunk, amelyek a Magyar Nemzeti Múzeumban találhatóak.

A város helyén a középkorban hét falu volt: Fürjed (Füred), Arács, Szentkirályfalva, Magyare, Siske, Kéki és Papsoka.

Ezek templomai közül 1939 körüli időből van Cholnoky fotó „*templomrom a régi temetőben*” felirattal (Bognár 2004.), amely a papsokaival azonosítható. **Papsoka** XII. századi Szent Mihály templomának romja csúcsíves bejáratával még ma is megvan a Vázsonyi és Siske utca által határolt területen. Szentélye késő gót, hajója román stílusban épült. A szentély boltozati bordáinak indítása a gyámköveken látható. Az 1970-es években restaurálták. ⁽²⁹⁾

Az **apáti** templom romja (71-es főúton a tihanyi félsziget nyakánál) egy téglalap alakú hajóval, keskenyebb, egyenes záródású szentéllyel rendelkező, keletelt, vörös tufából épült templom volt. A 12. század második felében épülhetett. A szentély dongaboltozatú, északi falában feltehetően szentésgartó számára kialakított fülkével. A hajó déli oldalán két, a szentély déli és keleti oldalán egy-egy félköríves lőrösszerű ablakkal, ki és befelé törve. A portale keleti ablaka is félköríves.

Cholnoky 1942-ben több festményt is készített róla. Ezek holléte egyelőre ismeretlen előttünk. Fotót 1935. szeptember 12-én készített róla. (Bognár 2004.) Publikálta (Balaton 1937. 96. ábra) *1942-ben restaurálták. Szentélyét sátozottóval fedték be. Emléktábla is található rajta.* ⁽³⁰⁾

Az **újlaki** templomromról „rév fölötti” megjelöléssel 1936. szeptember 3-án készített fotót. (Bognár 2004.) Már csak szentélye záró fala áll, keskeny, félköríves ablaknyílásaival, csúcsíves boltozatával. A hajó alapfalainak nyomait az Országos Műemléki Felügyelőség konzerválta (Tóth 1974.).

Feltételezhető, hogy magánkézben létezhet Cholnokynak még több festménye, hiszen szívesen ajándékozott közülük rokonainak, barátainak, ismerőseinek. Önéletrajzában írja: „...gyermekeim és intézeti alkalmazottaim, társulati munkatársaim megkövetelték, hogy minden karácsonyra kapjanak egy-egy képet ...” ⁽³¹⁾

Cholnoky Jenő ezen alkotásai és velük kapcsolatos írásai máig ható üzenetként mutatják a tudós művészi és művészettörténeti, műemlékvédő törekvéseit, személyiségének sokoldalúságát. Egyben szenvedélyes és cselekvő patriotizmusának bizonyításával követésre méltó példát nyújtanak a ma nemzedéke számára is.

Kirándulás az Opravill családdal a Siske forrás feletti Nagymezőre, középen a festőállvány mögött Cholnoky Jenő, 1941. augusztus 18., Árvai László felvétele

Jegyzetek:

1. Cholnoky Jenő: Veszprém. Balaton Társaság, Budapest, 1938. In: Vár ucca tizenhét p.10. 2. ábra és Cholnoky Jenő: Magyarország földrajza p. 52.
2. Cholnoky Jenő önéletrajza In: Gécz J. 1998. Sebestyén Gyula (1864-1946) néprajztudós, irodalom történész, rovásírás kutató, a Magyar Nemzeti Múzeum őre. Műemlékvédő mecénásként saját költségén restauráltatta a balatonszepezdi villája közelében lévő révfülöpi román stílusú templomromot. A Balatoni Szövetségben 1914-ben javasolta, hogy a Balaton vidékével kapcsolatban állt irodalmi és közéleti nagyságok emlékét ápolják.
3. Balázs D. (1986.) pp.10-15.
4. Cholnoky Jenő önéletrajza. In: Gécz János(1998.) és Kubassek János (2002.) p.30.
5. Cholnoky Jenő önéletrajza. In: Gécz J. (1998.) p. 307.
6. Cholnoky Jenő: A Balaton az iskolában. In: Balatoni Szemle 1944. 19. sz.
7. Gécz János (1998.) pp. 288 -289.
8. Balaton 1942. szeptemberi szám
9. Balatoni Szemle 1943. októberi szám
10. Tóth Kálmán (1974.)
11. Balatoni Szemle 1942. 5. szám és A Földgömb 1943. 8. szám
12. Balaton 1942. 6. szám p.23.
13. Láng István II. (1993) p. 338. Kubassek János (2001.) pp.41.-42. Balaton-felvidék, Keszthelyi-hegység turistakalauz térképpel. Cartographia Kft., Budapest,2005. p.8.
14. Békefi Remig (1907.) Békefi Remig (1858-1924) történész, ciszterci szerzetes, az utolsó zirci apát, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Őt bízta meg Lóczy Lajos a Balaton Tudományos Tanulmányozása könyvsorozat keretében a Balaton-környék Árpád-kori templomainak kötetben való feldolgozásával. (A könyv1907-ben jelent meg.)

- Darnay-Dornay Béla (1887-1965) gimnáziumi tanár, muzeológus. 1940-től 1948-ig a keszthelyi Balaton Múzeum igazgatója. Megalapítója volt a tatai múzeumnak is. Geológusként 1952-1954 között a Földtani Intézetben dolgozott. Több útikalauzt írt. Ezek közé tartozik a Balaton és környéke részletes kalauza (Budapest, 1934.).
15. Cholnoky jegyzetei balatoni helységek történeti adatairól a Magyar Földrajzi Múzeumban.
16. Gyurkó János (2006.)
17. Békefi Remig (1907.) 124. p.. 34. ábra Fotója nyugatról
18. MFM Cholnoky gyűjtemény Terepnapló illetve Bognár 2004.
19. Zákonyi 1980. p.72.
20. Cholnoky J.-Viski K.-Erdélyi L. Tihany p. 30,31,35,36. illetve Tihany földrajza In: Géczy J. 1998. és 6 db rajz Naplójegyzeteiben a MFM Cholnoky gyűjtemény kéziratok hagyatékában.
- Rómer Flóris (1815-1889) régész, művészettörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja. Az 1848-49. évi szabadságharcban való részvételéért börtönt szenvedett, majd közkegyelemmel szabadult. Gimnáziumokban tanított, majd a Magyar Nemzeti Múzeum archeológiai osztályának őreként tevékenykedett. A magyar régészet atyja. A műemlékvédelem első kezdeményezőinek egyike.
21. Cholnoky J: Tihany. Turisták Lapja 1943.11. sz. 197-200. Kubassek 2001. p.111.
22. Békefi Remig (1907) pp. 129-130. Genthon István (1951) p. 463.
23. Tóth Kálmán (1974) p. 364.
24. Tóth 1974. p. 304. Sonnevend p. 16.
25. Cholnoky jegyzete Kővágóörsről
26. Zákonyi 1980. p.86.
27. Békefi 1907. pp.173.-174.
28. Genthon István (1951) p. 483.
29. Zákonyi 1988. pp. 81.-86. és fotó. Füred 1267-ben említett, Szent Margitnak szentelt temploma a Bajcsy Zs. út 32. alatti telken állt. A *siskei* völgyben Cholnoky sokat festegetett. Az itteni rommal kapcsolatos festmény és fotó ez idáig nem ismert. *Kéki* templomának romjai már a 19. század végére eltűntek, így ezeket Cholnoky már nem láthatta. Múzeumunkban lévő jegyzetei szerint utolsó köveit 1905-ben hordták el a rétről. Békefi 1907. p. 122. és 33. ábra és Kampis 1957. A *papsokai* templomromról lsd. Tóth 1974. p.358.
30. Tóth 1974. p.361.
31. Czoma-Kaján-Kubassek (1995): Cholnoky Jenő és a Balaton. Válogatás Cholnoky Jenő önéletrajzából p.28.
- nek társadalmi és embertani földrajza. I. rész. A Balaton mellék történelme).
- BOGNÁR KATALIN (2002-2004.) *Cholnoky Jenő fényképei a Magyar Nemzeti Múzeum ELTE-letét anyagában* – In: Folia Historica XXII. Magyar Nemzeti Múzeum 2002-2004. pp. 161-371.
- CHOLNOKY JENŐ /1937/: *Balaton. Franklin Társulat, Budapest, 1937.*
- CHOLNOKY JENŐ /1935/: *Hazánk és népünk egy ezredéven át.* II. kiad. Somló Béla Könyvkiadó, Budapest /1935./ 213 p. + LXIII. t.
- CHOLNOKY JENŐ (1929): *Magyarország földrajza.* Budapest, Danubia Könyvkiadó, 1929.
- CHOLNOKY JENŐ /1942/: *Utazásaim, élményeim, kalandjaim.* Pantheon Kiadó, Budapest, 1942.
- CHOLNOKY J.-VISKI K.-ERDÉLYI L. (1935): *Tihany.* Athenaeum Ir. És Ny.Rt., Budapest, 1935.
- CZOMA L.-KAJÁN I.-KUBASSEK J. (1995): *Cholnoky Jenő és a Balaton.* Helikon Kastélymúzeum, Keszthely, 1995.
- DERCSÉNYI DEZSŐ (1973): *Románkori építészet Magyarországon.* Budapest, 1973.
- DORNYAY BÉLA-VIGYÁZÓ JÁNOS (1934): *Balaton és környéke.* Budapest, 1934.
- GÉCZY JÁNOS szerk. (1998): *Vár ucca tizenhét.* Művészetek Háza, Veszprém, 1998/2.
- GYURKÓ JÁNOS (2006): *Árpádkori templomok a Kárpát-medencében.* Környezetvédő Egyesület, Érd, 2006.
- IKEFALVI D.V.: szerk.(1990): *Magyarország műemlékjegyzéke II.* OMF, Budapest 1990.
- KAMPIS ANTAL (1957): *Tihany műemlékei.* Képzőművészeti Alap kiadóvállalata, Budapest, 1957.
- KUBASSEK JÁNOS (2001): *Balaton és a Balaton-felvidék.* Cartpographia Kft., Budapest, 2001. 192 p.
- KUBASSEK JÁNOS szerk.: *Cholnoky Jenő természetábrázoló művészete.* Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, 2002.
- LÁNG ISTVÁN (1993): *Környezetvédelmi lexikon II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 483 p.
- MARGITTAY RIKÁRD (1943): *A dörgicsei templomromok.* Balaton 1943/4. 15.p.
- MOLNÁR LÁSZLÓ szerk.(2007): *Regényes park – KÖR alapítvány,* 2007.
- NÉMETH ÁKOSNÉ szerk.: *A mindig szép Balaton.* Balatonfüred-Veszprém, 2004.
- RAKONCZAY ZOLTÁN (1994): *Balatonkenesétől a Kis-Balatonig.* Budapest, 1994.
- SONNEVEND IMRE (1998): *Káli-medence részletes útikalauz.* Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatósága, 1998.
- TÓTH KÁLMÁN szerk.(1974): *Balaton monográfia.* Panoráma, Budapest, 1974. 535 p.
- ZÁKONYI FERENC (1980): *Balaton.* 3. átdolgozott és bővített kiadás. Panoráma, Budapest, 1980.
- ZÁKONYI FERENC (1988): *Balatonfüred.* Veszprém, 1988.
- A borítón és szövegközi illusztrációként felhasznált Cholnoky festmények eredetije az érdi Magyar Földrajzi Múzeumban található.

Irodalomjegyzék:

- BALÁZS DÉNES (1986): *Cholnoky Jenő rajzai és festményei.* Magyar Földrajzi Múzeum, Érd, 1986.
- BÉKEFI REMIG (1907): *A Balaton környékének egyházai és várjai a középkorban.* (A Balaton tudományos tanulmányozásának monográfiája. III. kötet. A Balaton környéké-